

Bisschoppen waagden hun leven om joden te helpen

'Ik ben van deze illegale actie van de Nederlandse bisschoppen onder de indruk. Ik ken geen ander voorbeeld waarbij de leiding van een kerk om levens te redden zozeer de eigen veiligheid in de waagschaal stelde.'

Johan Snoek in discussie met Hans Jansen.

Jouw oordeel, Hans Jansen, over mijn boek *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (HN 28 juli) is uiterst kritisch. Je hebt vooral bezwaren tegen een van mijn hoofdpunten: 'We komen tot de (verbluffende) conclusie dat de katholieke kerk in Nederland, wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Duitse gruweldaden jegens de joden, zich in vergelijking met de andere kerken in Nederland het beste gehouden heeft'. Je schrijft 'dat het Nederlandse episcopaat zeer laat echt in actie komt' en dat de bisschoppen, na het eerste protest van het Convent van kerken tegen de apartheidspolitiek met betrekking tot de joden, overwogen om eenzelfde protest te laten horen. En dan: 'Het is opmerkelijk dat zij hiervan afzagen omdat de meningen van de bisschoppen verdeeld waren. De tegenstanders onder de bisschoppen hebben geen reden om van het sinds 1933 gevolgde beleid met betrekking tot de apartheidspolitiek van de nazi's af te wijken.'

Protest

Maar, mgr. De Jong zond (zo blijkt uit onlangs door mij gevonden gegevens) het voorstel om te protesteren rond (hijzelf was sterk voor); iedere bisschop schreef zijn commentaar erop; niemand was er tegen om een protest naar Seyss-Inquart te sturen, maar bisschop Diepen was 'sterk tegen voorlezing van de verklaring van de preekstoel'; bisschop Huibers daarentegen vond: 'Wanneer de Bisschoppen namens het Katholieke volk spreken tot de Rijkscommissaris, dan heeft dit volk ook recht dit te weten.' Het voorstel werd toen, voorzien van alle aantekeningen, nogmaals rondgestuurd. Ditmaal was het laatste commentaar van bisschop Huibers: '(...)Wanneer het niets uithaalt, dan kunnen we misschien beter een andere gelegenheid afwachten om onze mening te zeggen.' De bisschoppen waren dus verdeeld, niet (zoals jij meent) wat betreft het indienen van een protest maar over het al of niet openbaar afkondigen. Vergelijk daarmee de houding van de gereformeerde prof. H. H. Kuiper, of die van de hervormde prof. W. J. Aalders. Na zijn bezoek aan mgr. De Jong (op Hervormingsdag, 31 oktober 1941; het eerste officiële contact tussen de aartsbis-

schop en het Convent van Kerken) rapporteerde de toenmalige voorzitter van het Convent, prof. Paul Scholten: 'Maar wat nog belangrijker is, is het gesprek

over een protest bij de Overheid in de jodenquestie. Niet alleen voelde hij daar veel voor, maar hij verklaarde zich bereid dat in dat geval de rooms-katholieke met

Kardinaal de Jong

onze Kerk gezamenlijk de bedoelde audiëntie zou aanvragen. Hij zou daarvoor dan een hooggeplaatst geestelijke aanwijzen.'

Audiëntie Seyss-Inquart

Het is voor jou 'onbegrijpelijk' Hans, dat ik in mijn boek de tekst van het memorandum dat tijdens de audiëntie Seyss-Inquart werd aangeboden met geen enkel woord toelicht of verklaar. Welnu, hier zal ik je op je wenken bedienen.

Je citeert uit dat memorandum: 'De kerken onthouden zich hier van een beoordeling van het antisemitisme, dat zij overigens vanuit christelijke beweegredenen principeel afwijzen. Ook wensen zij nu niet een debat te openen over de politieke maatregelen tegen de joden in het algemeen'.

Je zou, denk ik, gewild hebben dat de kerken hun 'christelijke beweegredenen' nader gemotiveerd hadden, wel een 'debat over de politieke maatregelen tegen de joden in het algemeen' hadden geopend. Naar ik vermoed heeft men het eerste beschouwd als boter aan de gal gesmeerd. Men wist toen al wel, wat de kerken zouden schrijven in hun protest tegen de sterilisatie (19 mei 1943): 'Wij maken ons geen illusies. Wij zijn ons wel bewust, dat wij nauwelijks kunnen verwachten dat Uwe Excellentie acht zal geven op de stem der Kerk, dat is op de stem van het Evangelie, dat is op de stem van God.'

Andere lading

Hetzelfde geldt een 'debat' (ze waren dus duidelijk tegen) over de politieke maatregelen in het algemeen. Het zou wel een prachtige indruk op het nageslacht gemaakt hebben, maar de audiëntie had plaats op 17 februari 1942, een jaar na de februari-staking die ook al gericht was geweest tegen deze maatregelen, maar met grof geweld gesmoord was. De kerken waagden met de moed der wanhoop een poging te voorkomen dat er nog meer joodse mensen gedeporteerd en vermoord zouden worden. Dát was nu aan de orde en dáárop richtte men zich. Persoonlijk denk ik: terecht.

Boven je citaat uit het memorandum zet je als kop: *Christelijke barmhartigheid*. Daarmee eindigt het citaat: 'Dit (namelijk paal en perk stellen aan het wegvoeren van joden en aan de schrikbarende hoge sterftegevallen onder de gedeporteerden) toch is een eis van christelijke barmhartigheid.'

Vermoedelijk denk jij (en dat dacht ik eerst ook): men had liever dan barmhartigheid het woord gerechtigheid moeten gebruiken. Maar kennelijk hadden toen de woorden een andere lading dan nu. Seyss-Inquart zei namelijk tijdens het onderhoud: 'Wat de joden betrof, barmhartigheid jegens hen was misplaatst; alleen kon men, voorzover het algemeen belang zulks gedoogde, recht en gerechtigheid jegens hen laten gelden.'

In de discussie die op de voorlezing van het memorandum volgde, was het nu juist mgr. Van de Loo die met nadruk opnieuw aandacht vroeg voor het lot der

joden (er waren ook andere punten aan de orde): 'Wat de Joden betreft, werd de R. er door mij aan herinnerd dat niet alleen recht en gerechtigheid, maar ook barmhartigheid Christenplicht was en dat de hoogste Christelijke norm niet ras, bloed en bodem was, maar de wet van het Evangelie, die rassenhaat categorisch veroordeelde. Overigens, zo betoogde ik, zouden wij al verheugd zijn wanneer althans de rechtvaardigheid tegenover de Joden betracht werd, daar tot nu toe vaak hun meest elementaire rechten met voeten waren getreden. Speciaal voor onze Joodse volksgenoten vroegen wij rechtvaardige behandeling, overtuigd als we waren dat tallozen onder hen als onschuldige slachtoffers waren gevallen van de rassenhaat, hoewel zij zich steeds als eerbare burgers gedragen hadden.'

Ik vermoed dat deze inbreng van de rooms-katholieke deelnemer aan de audiëntie enigszins aan je verlangens tegemoet komt.

'Voor Joden verboden'

Je schrijft in je artikel (bijna aan het eind): 'Maar in tegenstelling tot enkele protestantse kerken heeft het Nederlands episcopaat nooit het apartheidsbeleid met betrekking tot de joden met even zoveel woorden veroordeeld.'

Een feit is echter, dat ieder protest voor de verantwoordelijkheid van alle betrokken kerken kwam. Ook vraag ik me af of je je uitspraak kunt handhaven in het licht van de hierboven door mij aangehaalde woorden van mgr. Van de Loo ('en dat de hoogste Christelijke norm niet ras, bloed en bodem was, maar de wet van het Evangelie, die rassenhaat categorisch veroordeelde'). Maar bovendien noem ik in mijn boek een kwestie waarin rooms-katholieken en protestanten niet gemeenschappelijk optraden: het is de kwestie van de bordjes 'Verboden voor joden'. Zoals in mijn boek weergegeven: de protestantse ds. Gravemeyer en dr. Van Dijk gingen onderhandelen met de secretaris-generaal van Justitie, de NSB-er Schriek. Later schreven ze hem: '(...) De Kerk mag niet dulden, dat op haar terrein geweld wordt aangedaan aan het beginsel van de toelating van allen, die krachtens het evangelie van Jezus Christus, toelating begeren.'

Geen bordjes

De rooms-katholieken hebben daarentegen niet onderhandeld; de bisschoppen verboden het aanbrengen van de bordjes op r.k. instellingen 'omdat die bordjes een uiting zijn van principieel antisemitisme en daar mogen zeker onze r.k. instellingen niet aan mee doen.'

Alle bisschoppen waren het hiermee eens. Onlangs was ik in de gelegenheid, de notulen van de desbetreffende bisschoppenvergadering (21 mei 1942) te lezen. Er staat: 'De bordjes 'Voor Joden verboden' moeten uit de Rooms-Katholieke leeszaal verwijderd worden, anders mogen zij het praedicaat 'Rooms-Katholiek' niet langer voeren, al verliezen zij daardoor de subsidie en de bijdragen der Katholieken, en zal dit vanaf de

kansel worden bekendgemaakt.' Het spijt me dat je in je artikel geen aandacht schenkt aan de in mijn boek uitvoerig weergegeven gebeurtenissen rondom het scherpe protest, door de kerken gemeenschappelijk aan Seyss-Inquart verzonden op 10 juli 1942: 'De hieronder vermelde Nederlandse Kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de Joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van het deelnemen aan het normale volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en hele gezinnen zullen worden weggevoerd naar het Duitse rijksgedebied en onderhorigheden'.

Uitschakelen

Hier wordt, in tegenstelling met jouw bewering, wel degelijk 'het Duitse apartheidbeleid met zoveel woorden veroordeeld', ook door de r.k. kerk die immers mede ondertekende.

Men gebruikt dan verder zowel het woord 'gerechtigheid' alsook 'barmhartigheid'. Helaas eindigt het protest met een alinea waarin 'een dringende bede' geuit wordt 'voor de Christenen onder de Joden'. Helaas, want die laatste zinsnede verschafte Seyss-Inquart de opening tot een poging om de kerken uit elkaar te spelen met gebruikmaking van de jodenchristenen als onderhandelings- (juister: chantage-) object: de rijkscommissaris beloofde, dat de gedoopte joden niet zouden worden gedeporteerd, maar hij ging er dan wel van uit dat dit protest dan niet vanaf de kansels zou worden voorgelezen. Nu was het een tijd waarin de Duitsers de massamedia beheersten: krant en radio. Een aflezing van de kansels bracht enkele miljoenen Nederlanders op de hoogte van wat er aan de hand was. Het was (menselijk gesproken) het enige wapen waarover de kerken beschikten. Het is dan ook te begrijpen dat Seyss-Inquart dat kerkelijk wapen wilde uitschakelen, met name wat betreft de joden. Van Duitse kant poogde men de 'conspiracy of silence' in stand te houden: de joden dienden zo geruisloos mogelijk gepakt, gedeporteerd en vermoord te worden.

Welnu, helaas nam de Synode van de hervormde kerk het besluit dit protest dan maar niet af te kondigen. Evenwel besloot mgr. De Jong (evenals de gereformeerden en een paar kleinere kerken) de afkondiging, wel te laten doorgaan. Waarop de Duitsers de rooms-katholiek gedoopte joden (voorzover niet 'gemengd-gehuwd') gepakt, gedeporteerd en vermoord hebben. Onder hen waren Edith en Rosa Stein en de gebroeders Loeb. Dit lot bleef de protestantse jodenchristenen bespaard.

In mijn bezit is het afschrift van een brief, geschreven door de bisschop coadjutor van het bisdom 's-Hertogenbosch aan het achtergebleven lid van een gezin dat toen gedeporteerd werd. Een citaat: 'U kan er verder van overtuigd zijn, dat de herderlijke brieven niet dan na rijp beraad worden opgesteld en voorgelezen. Maar spreken is vaak dus plicht, waar zwijgen veel gemakkelijker en zelfs met betrek-

king tot sommigen voordeliger zou zijn.' Evenmin schenk je in je artikel aandacht aan het scherpste protest dat ooit tijdens de Duitse bezetting werd ingediend (17 februari, 1943): '.. (de kerken) hebben de roeping ook dit Woord van God te prediken: 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen'. Dit Woord geldt immers als richtsnoer bij alle gewetensconflicten, ook bij die, welke door de genomen maatregelen zijn opgeroepen. Dit Woord verbiedt medewerking te verlenen aan daden van onrecht, waardoor men zich mede aan dat onrecht schuldig zou maken. (...).'

Ditmaal zagen de gereformeerden helaas van afkondiging af. De bisschoppen lieten deze oproep, die in feite een oproep tot dienstweigering was, niet alleen afkondigen, maar bovendien voegden ze er aan toe: '(...) Beminde Gelovigen, het is Ons bekend, in welke gewetensnood daardoor de betrokken personen geraakt zijn. Welnu: om alle twijfel en onzekerheid omtrent dit punt bij u weg te nemen, verklaren Wij met alle nadruk, dat medewerking in dezen in geweten ongeoorloofd is. En, mocht het weigeren van medewerking offers van u vragen, wees dan sterk en standvastig in het besef, dat gij voor God en de mensen uw plicht doet.'

Koeriers brachten de brief naar alle parochies; zowel bisschoppen als pastoors kregen de instructie onder geen beding te zwichten voor geweld of de voorlezing achterwege te laten. Overal, zonder uitzondering, werd deze instructie opgevolgd. We weten dat zes r.k. politieagenten in Utrecht op grond van dit protest en het herderlijk schrijven, die 21 februari in hun kerk afgelezen werden, kort daarop (24 februari) weigerden joden te arresteren; toen ze bedreigd werden 'als saboteurs te zullen worden beschouwd met alle ernstige gevolgen daaraan verbonden' doken ze onder, waarop hun vrouwen en kinderen werden gevangengenomen.

In Enschede weigerde eerst het hele politiekorps, maar de meerderheid ging onder pressie door de knieën en beloofde voortaan gehoorzaamheid. De r.k. onderhen 'zullen niet tot de H. Sacramenten mogen worden toegelaten dan nadat zij de gegeven ergernis hersteld hebben. Hoe dit geschieden moet, wordt overgelaten aan de plaatselijke clerus.'

Joodse kinderen

Onder de documenten die ik onlangs vond, bevindt zich een brief waarin om hulp gevraagd wordt voor een aantal van ongeveer 150 kinderen 'voor wie onderdak gezocht dient te worden en wel voor geruime tijd'. Vermeld wordt dat vele pleeggezinnen geen financiële steun willen, maar anderen hebben die wel nodig. Men vraagt daarom een bijdrage uit het fonds voor bijzondere Noden. Dit fonds was opgericht om hen die onderdoken om aan de 'Arbeitseinsatz' in Duitsland te ontkomen, te kunnen helpen.

De Vicaris-generaal zond daarop namens de aartsbisschop een brief aan alle bisschoppen (31 augustus 1942): 'Hierbij vinden Uwe Excellenties een rapport,

gedateerd 29 augustus 1942. Het betreft hier de onderbrenging van joodse kinderen, wier ouders het land moeten verlaten. De 'organisatoren' moeten natuurlijk heel onopvallend werken, juist wijl iedere 'organisatie' illegaal is. Daarom hebben zij ook bezwaar, dat hun namen op schrift komen te staan. Er bestaat geen bezwaar U bij gelegenheid mondeling hun namen te noemen. De twee heren, die hier zijn geweest, zijn Ons bekend als hoogst respectabele en menslievende personen.'

Intensieve controles

Voorgesteld wordt dan dat iedere bisschop uit de gehouden collecte voor bijzondere noden f 2500 beschikbaar zal stellen. Aartsbisschop De Jong zelf voegt in een ondertekend postscriptum toe: 'Gaarne zullen Wij van Mgr. van Breda en van Mgr. van Roermond het bedrag van f 2500 op de postrekening van het Aartsbisdom no. 2703 ontvangen.' De waarde van het totaal bedrag (f 12 500) moet ten minste met tien vermenigvuldigd worden om op de tegenwoordige waarde te komen.

De bisschoppen hebben op het stuk aangekend, dat ze akkoord gaan en dat ze het bedrag zullen overmaken. Uit de data van die aantekeningen blijkt dat het stuk per koerier moet zijn rondgezonden. Zo'n stuk kon je trouwens niet per post versturen: dat risico was veel te groot. Maar ook de koerier had onderweg gegrepen kunnen worden: er waren telkens intensieve controles in de trein. Dat zou dan de betrokkenen op zijn minst hun vrijheid, maar mogelijk ook hun leven gekost hebben.

Ik ben van deze 'illegale actie' onder de indruk; ik ken geen enkel ander voorbeeld waarbij de leiding van een kerk zozeer de eigen veiligheid in de waagschaal stelde, om levens te redden. Het is waar: toen was het, zoals je schreef, 'voor de aartsbisschop onomstotelijk duidelijk geworden dat de joden met de dood bedreigd werden.' Het maakt er voor mij de waarde van zijn actie niet minder om, integendeel.

Onverdedigbaar vind ik het dat je aartsbisschop De Jong, die onder Hitlers schrikbewind zijn eigen leven op het spel zette, op één lijn stelt met de machtige paus Innocentius III, die koningen en zelfs de Duitse keizer naar zijn hand zette en 'die op het vierde concilie van Lateranen in 1215 het fundament legde van het apartheidsbeleid met betrekking tot de joden': ze zouden als Kaïn rondwalen maar 'moesten wel in leven blijven.'

Bovendien heb ik (zie de diverse ook door de r.k. kerk ondertekende protesten en het bordje 'Voor Joden verboden') aangetoond dat de r.k. kerk in Nederland wel degelijk het antisemitisme en de apartheid daarmee verbonden 'met zoveel woorden' heeft afgewezen, en dat in uiterst moeilijke tijden. Daarom vind ik het onbillijk dat je boven je artikel zette: Gehoorzamer dan de paus.

Bord erwtensoepp

In een gesprek dat ik had met Ischa

Meijer voor VPRO-radio begon hij over de moeilijke opgave om je nu echt in te denken hoe het toen was. Ik vertelde toen, zelf eens in een situatie geweest te zijn waarin ik dacht: 'Als ze me een pak slaag geven, zal ik m'n mond kunnen houden, maar als ze me een bord warme erwtensoepp voor zetten dan weet ik niet of ik het red.'

Niet dit verhaal maar wel het probleem bespreek ik in het hoofdstuk *Voetangels en klemmen* (op de weg namelijk om tot een eerlijke en evenwichtige evaluatie van wat er toen gebeurde te komen). Een citaat: 'Sommige scribenten over de tweede wereldoorlog lijken te schrijven vanuit de eigen rustige en veilige studeerkamer, zonder iets te beseffen van de angst en de pijn van toen; zonder zelfs maar te proberen, zich in de situatie van toen te verplaatsen. Het moet erkend worden, dat dat een uiterst moeilijke opgave is'. Even later haal ik dan een joodse spreuk aan, toegeschreven aan Hillel: 'Veroordeel je naaste niet, eer je in zijn situatie komt.'

Erkend dient te worden dat ook de kerken en individuele christenen in menig opzicht gefaald hebben. Indien men van mijn boek gebruik zou gaan maken om elkaar binnen de kerk schouderklopjes te geven, dan zal ik ook die mentaliteit bestrijden. Er dient genuanceerd te worden naar twee kanten. De uitgever vatte dit op de achterkant van mijn boek als volgt samen: 'Het is ... een goed gedocumenteerd relaas geworden, dat echter niet al te trots kan stemmen. De kerken hebben, zoals blijkt, zeker méér gedaan dan menigeen nu geneigd is te denken, maar al met al minder dan toen verwacht mocht worden.'

Inderdaad. Daarom heb ik mijn boek (het hele boek met inbegrip van de protesten!) het motto meegegeven: 'Hoe groter de duisternis, des te helderder het licht, ook al is het niet meer dan dat van een kleine kaars.'

De duisternis - ook die van een kerkelijk falen - kan noch mag worden ontkend. Maar jij sluit je ogen voor het licht van die kaars, met name als het gaat om de bijdrage van de r.k. kerk.

Voorbeeld

Tenslotte: de bestrijding van het antisemitisme blijft nodig, niet het minst en niet het laatst óók binnen de kerk; daarover zijn jij en ik het eens. Dan zullen we evenwel niet alleen het kwade moeten en bestrijden (al blijft ook dat nodig) maar bovendien moeten we het goede dat er óók was - en is - niet verdonkeremen, maar er juist voor zorgen dat het in herinnering blijft.

Juist dat wat kerken en christenen in ons land in moeilijke tijden, 'toen medelijden een misdaad was', gezegd en gedaan hebben ten behoeve van de vervolgte joden zou wel eens een belangrijke voorbeeldfunctie kunnen hebben, tot in onze tijd toe.

Johan M. Snoek

J. M. Snoek: *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*. Uitgave Kok. Prijs f 27,50.
Hans Jansen: *Gehoorzamer dan de paus*. HN 28 juli 1990.